

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ГРАМАТИЧНА БУДОВА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ. ПІДМЕТ І ПРИСУДОК ЯК ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Поняття члена речення

Член речення – це найменша синтаксична одиниця формально-граматичного рівня. Членом речення називається **слово (синтаксичне слово)**, що виконує в реченні певну синтаксичну функцію, зумовлену його семантико-синтаксичними відношенням до інших слів у реченні та відповідними синтаксичними зв'язками.

Розрізняють **головні** та **другорядні** члени речення.

До **головних членів** речення належать **підмет і присудок** двоскладного речення та **єдиний головний член** односкладного речення.

Другорядними називаються члени речення, пов'язані з головними або другорядними членами різними видами зв'язку і смислових відношень.

За характером смислових відношень розрізняють другорядні члени речення: **додаток, означення, прикладка, обставина**.

Додаток пов'язаний з головним словом об'єктивними відношеннями: *Дівчина вишиває рушник. Хлопець навчив орла літати.*

Означення перебуває з головним словом в атрибутивних відношеннях: *На столі лежали нові підручники. Учителі школи виступили на зборах.*

Прикладка пов'язана з головним словом апозитивними відношеннями: *Тільки народ-творець спроможний на збереження пам'яті про минуле заради майбутнього.*

Обставини перебувають з головним словом в обставинно-адвербіальних відношеннях: *Навесні завжди пахне квітами. Вечорами на пасіці збиралися знайомі.*

2. Підмет і присудок як головні члени речення

Відповідно до синтаксичної традиції **головні члени** утворюють **предикативну основу речення**. У лінгвістичній науці склалося три основні погляди на співвідношення головних членів речення.

Одні лінгвісти вважають, що між головними членами речення наявний **субординативний зв'язок і визначальним є підмет** (О. Мельничук, О. Шахматов). Підтвердження цьому вбачають у наявності узгодження присудка з підметом (у формах роду, особи та числа).

Другий погляд, який послідовно розвивався в працях дескриптивістів (Л. Блумфільд), пражців (В. Матезіус, В. Шмілауер) та інших лінгвістів (Т. Ломтев, А. Мухін), базується на тезі про **взаємопідпорядкування підмета і присудка**. У цьому разі основним виявом предикативного зв'язку є координація,

Треті лінгвісти дотримуються погляду, згідно з яким **не існує ніякої відмінності в синтаксичній поведінці підмета порівняно з іншими додатками**. Цей підхід найпошлідовніше аргументовано Л. Теньєром, К. Бейзеллом, О. Ербеном, Г. Глінцем, І. Кріадо де Валем, О. Холодовичем.

Найпереконливішим є розгляд підмета і присудка як взаємозумовлених членів речення.

Для **підмета** властиві такі **кваліфікаційні ознаки**:

- 1) входить до структурної схеми речення;
- 2) є носієм предикативної ознаки;
- 3) в типових випадках співвідноситься із суб'єктною позицією (семантико-синтаксичний аспект);
- 4) виражається спеціалізованою відмінковою формою (наз. в. іменника, займенника тощо) (формально-граматичний аспект);
- 5) перебуває в двобічному (предикативному) зв'язку з присудком;
- 6) поєднується з присудком координацією як основною формою предикативного зв'язку;
- 7) за прямого порядку слів стоїть перед присудком;
- 8) є носієм **теми** (комунікативний аспект).

3. Особливості реалізації підмета

Підмет означає предмет, якому з боку присудка приписується предикативна ознака.

Підмет є завжди **означуваним** і виступає в двоскладному реченні **носієм ознаки**.

За будовою підмет буває **простим і складеним (складним)**.

Діапазон вираження **простого** підмета надзвичайно широкий, пор.:

- 1) іменник: *Минає ніч. Зоріє схід* (М. Бажан);
- 2) прикметник: *Стане дійсним неможливе, що не снилося і в снах* (М. Рильський);
- 3) числівник: *Шостий пішов на посадку* (В. Собко);
- 4) займенник: *Я закоханий палко, без міри, у небачену вроду твою* (В. Симоненко);
- 5) інфінітив: *Зрозуміти людину – значить подивитися на світ її очима* (В. Черняк);
- 6) неповнозначна частина мови: *Щоб – сполучник підрядності*;
- 7) вигук: *Весняно-літнє «Ку-ку» линуло з гаю*;
- 8) ціле речення: *“Все в ім’я людини! Все для блага людини” – ось наша найвища мета* (О. Донченко) тощо.

Складений підмет є цілісною сполукою з двох або більше елементів: *Серпень з вереснем тискають один одному правиці* (М. Рильський).

Складений підмет виражається нерозкладним (цілісним) словосполученням і за вираженою семантикою має такі основні (ядрові) різновиди:

- 1) соціативний (значення сумісності);
- 2) вибірковості;
- 3) кількісної номінації та ін.

Особливим є статус **соціативного** підмета, в якому слова, що його утворюють, не становлять семантичної єдності. Їхнє об’єднання стає синтаксично нерозкладним (цілісним) тільки в позиції підмета. Ознака, приписувана підметові, однаковою мірою характеризує обидва його компоненти. Присудок (дієслівний чи іменний) виражається словом у множині, тобто формально об’єднує семантику словосполучення в одне ціле як носія предикативної ознаки: *Ми з сином під час канікул поїдемо у Київ*.

Такий присудок послідовно реалізує семантику **сумісності**: *Остан з Соломією звернули з шляху на поле* (М. Коцюбинський).

Складений підмет може виразити також семантику:

- **вибірковості**: *І кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (І. Франко);
- **кількості (кількісної номінації)**: *П’ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів* (А. Малишко).

Основною умовою віднесення сполучень слів типу *юрба дівчат, потрібним бути, тридцять піонерів* до одного компонента – підмета – є структурна обов’язковість залежної словоформи в словосполученні, а також концентрація на ній предметного значення підмета: *До хору записалася сотня чоловік* (Ю. Збанацький).

Складений підмет зі значенням **кількісної номінації** може виразити:

- а) окреслену кількість предметів (*Дві хмароньки плили кудись в убранні золотім...* (Олександр Олесь));

б) приблизну (неокреслену) кількість предметів: *На екскурсію записалося понад сто студентів.*

Складений підмет може також виражатися:

а) метафоричним (нерозкладним) словосполученням зі значенням образної характеристики предмета: *Лишився клубок болю* (Л. Костенко);

б) незалежним інфінітивом та іменним компонентом: *Бути учителем – це найкращий вибір школяра* (В. Сухомлинський);

в) неозначеним займенником із характеризувальним атрибутом: *Щось давнє так смутно в душі забриніло...* (Леся Українка).

4. Присудок як граматична категорія

Присудок виступає організаційним, композиційним і смисловим центром речення та виражає два значення:

- 1) конкретне, лексичне (дію суб'єкта, його ознаку, стан, родове поняття тощо);
- 2) граматичне – віднесеність предмета, що конкретизується, до дійсності.

Лексичне і граматичне значення можуть поєднуватись в одній лексемі або поширюватись в інших лексемах, пор.: *Він учителював* // *Він був учителем*; *Вода синіє* // *Вода стає синьою*.

Граматичне значення присудка включає:

- 1) віднесеність ознаки до суб'єкта;
- 2) значення часу;
- 3) комплекс модальних значень.

Як головний член речення присудок характеризується такими диференційними ознаками: а) належність до структурної схеми речення;

б) є носієм предикативності;

в) за прямого порядку слів є носієм “нового” (реми) (комунікативний аспект);

г) спеціалізованою формою вираження виступає дієслівно-відмінювана форма (формально-граматичний аспект);

г) постає основним виразником предиката (семантико-синтаксичний аспект);

д) перебуває з підметом у предикативному зв'язку;

е) за прямого порядку слів займає позицію після підмета

є) поєднується з підметом координацією як основною формою предикативного зв'язку.

Присудок є однією з визначальних граматичних категорій формального рівня речення.

5. Морфологічні та семантичні вияви присудка

Присудки поділяються:

- 1) за будовою (**простий, складений, складний (подвійний)**),
- 2) за морфологічною реалізацією структури (**дієслівний та іменний**).

5.1. Простий присудок

У простому присудку поєднуються основне та граматичне значення в одному компоненті.

Різновидами простого присудка виступають:

- а) особово-дієслівний;
- б) нульовий;
- в) інфінітивний;
- г) вигуковий.

Їхнє виділення та диференціація ґрунтуються на морфологічному вираженні та їхній формальній репрезентації.

Найпоширенішим в українській мові виступає **особово-дієслівний** простий присудок: *Тільки сонце на просторі для палючий промінь свій* (Б. Грінченко). *А ми будем тую правду сіяти в народі* (П. Куліш).

Засобом реалізації простого дієслівного присудка виступає **відмінювана дієслівна форма**: *Мою ходу ніхто не спинить* (Є.Летюк).

Простий дієслівний присудок може ускладнюватися частками, спільнокореневим дієсловом, повторами, синонімічним дієсловом, орудним тотожним, дієсловами зі значеннями частки та ін.: *Ідуть хлопці та знай жартують; Вітер віє-повіває; Хлопець біжить-біжить; Парубки стоять-поглядають на дівчат; Валом валить дим.*

Особливої уваги потребує **нульовий** присудок.

Його показником виступає в реченні **обставина місця**, виражена відповідним прислівником або іменниково-прийменниковою конструкцією, пор.: *Спереду невеликий будинок, праворуч парк, у парку дитячий майданчик. Біля входу дві тополі.*

Речення з нульовим присудком виступають варіантними виявами речень з ненульовим присудком, напр.: *Діти біля лісу // Діти граються біля лісу.*

У мовленнєвому плані такі речення є **еліпсованими реченнями-висловленнями**.

Інфінітивний присудок у сучасній українській літературній мові мало репрезентативний, він поширений здебільшого в конструкціях розмовного типу: *А ми тікати; А діти спати.*

Емоційно насиченими постають похідні утворення типу *спатоньки, їстоньки*, які окреслюють своєю семантикою пестливість, ласкавість: *А ми їстоньки, питоньки* (3 усн. мовл.).

Емоційно насиченим постає **вигуковий** присудок, що реалізується елементами типу *бух, скік, геп, гуп*: *Аж двері рип у хату із сіней* (Л.Глібов). *А мати бух йому в ноги* (А.Яніта).

Особливим виявом простого присудка виступає паралелізм дієслівних відмінюваних форм на зразок *Дівчина пішла напитися води* (А. Тесленко). Такий різновид присудка називають паралельним.

5.2. Складений присудок

Складений присудок – це сполучення повнозначного слова з дієсловом-зв'язкою. Залежно від морфологічного вираження повнозначної частини мови розрізняють:

- а) **дієслівний складений присудок**,
- б) **іменний складений присудок**,
- в) **прислівниковий складений присудок** (інколи його відносять до різновидів іменного складеного присудка).

5.2.1. Складений дієслівний присудок

У розгляді дієслівного складеного присудка особливо важливим є розуміння ролі зв'язки, функцію якої можуть виконувати:

- 1) фазисні (фазові) дієслова (*починати, продовжувати, закінчувати, припиняти* та ін. – позначають певний етап перебігу дії): *Студенти закінчували малювати*;
- 2) модальні дієслова (*хотіти, наміряться, мусити* – виражають волевиявлення): *Хлопчик намірився зайти до бабусі*;
- 3) предикативні прикметники (*повинен, здатний, схильний, зобов'язаний* та ін.): *Кожен з нас повинен шанувати рідну домівку*;
- 4) фразеологізми модальної семантики: *мати змогу, бути в змозі, мати право, не в силі* (*Хлопець дав згоду співати в хорі*).

Складений дієслівний присудок може ускладнюватися і в такому разі він складається з трьох компонентів. Ускладнення відбувається за рахунок поєднання лексем фазової, модальної та предикативної семантики, в силу цього поєднуються два інфінітиви: *Сьогодні ми повинні почати працювати о 8-ій годині*.

Присудок, що складається з двох компонентів, є **двочленим**, а присудок, що містить три компоненти, постає **тричленим**.

5.2.2. Складений іменний присудок

за морфологічними типами значно розмаїтіший, ніж складений дієслівний.

У складеному іменному присудку з-поміж іменних частин треба розрізняти:

- 1) власне-присудкові форми (спеціалізовані для вираження присудковості – це форми наз., орудн., знах.в. без прийменника та знах.в. з прийменником *за*, род.в. ознаки, транспонованої із атрибутивної функції в предикативну), напр.: *Весна стояла суха й вітряна* (М. Коцюбинський). *Хмари в небі йому здаються привидами колись давно баченого* (А. Яна). *Був, річ відома, молодим я, тому до дна тепер збагну, що навіть звук чи тон, чи ім'я були мені за тайну* (М. Рильський);

2) невласне-присудкові форми, пор.: *Того року трави і пишиці стояли, як Дунай, косарі були в ціні* (М. Стельмах). Найчастіше невластне-присудковими бувають форми місц.в.

Диференціація допоміжних дієслів-зв'язок на **неповнозначні**, **напівповнозначні** та **повнозначні** розкриває їхню специфіку у структурі присудка як аналітичних компонентів.

До **неповнозначних** належить найбільш абстраговане дієслово-зв'язка *бути*, до якого наближаються *являти собою*, *становити*: *Присудок являє собою* один з двох головних членів речення.

Напівповнозначні – це такі лексеми, які частково зберігають лексичне значення. До них належать дієслова зі значенням буття, волевияву, збереження стану або переходу із одного стану в інший: *вважатися*, *видаватися*, *виявлятися*, *доводитися*, *залишатися*, *зоставатися*, *здатися*, *зватися*, *іменуватися*, *називатися*, *правити*, *прикидатися*, *робитися*.

Вони виражають:

- а) постійність ознаки: *доводитися*: *Він мені доводився братом*;
- б) якісну зміну ознаки: *ставати*, *робитися*: *На сході ширшою ставала червоно-рожева смуга*;
- в) динаміку ознаки: *здаватися*, *виглядати*, *представляти*: *Дрібним і мізерним видалось йому теперішнє захоплення фізикою*.

Повнозначні дієслова в ролі допоміжних повністю зберігають своє значення і тільки в межах певної конструкції реалізують свій допоміжний потенціал: *Хлопець пішов на будівництво звичайним вантажником, а прийшов майстром* (А. Яна).

Одним зі складних випадків розмежування функціонування іменниково-прийменникових конструкцій є форми місц. в.

Форма місц. в. виступає іменною частиною тоді, коли виражає:

- 1) внутрішній стан людини (захоплення, уподобання, ступінь вияву її можливостей): *Він у напрузі. Я у захопленні*;
- 2) внутрішній зміст предмета: *Та головне, звичайно, не в харчах, а в духовній поживі, що її так прагне моя душа* (О. Гончар);
- 3) рід діяльності: *Батько в саперах. Товариш у хіміках. Брат у партизанах*;
- 4) ознаки зовнішнього стану, якісної характеристики, наявності в предмета тієї чи іншої риси: *Дме рівний, спокійний бриз, і небо все в зорях, у промінні, у радості* (Ю. Яновський). *Брат у мандрах* (такі сполуки синонімічні дієсловам, пор.: *у сварці – сваряться, у мандрах – мандрує, у роз'їздах – роз'їжджає, у дружбі – дружить* і под.).

5.2.3. Складений прислівниковий присудок

становить поєднання дієслова-зв'язки та призв'язкового прислівникового компонента: *Працювати в селі без бібліотеки було дуже важко* (А. Яна). Призв'язкові прислівники називають **предикативними**: *Усе було по-новому; Відпочивати було ніколи*.

5.3. Складений тричленний (ускладнений складений) присудок

У сучасній українській мові вирізняються три типи таких присудків:

- 1) складений тричленний іменний (допоміжне дієслово + дієслово-зв'язка + предикативний член): *бажав стати інженером*;
- 2) складений тричленний дієслівний (допоміжне дієслово + перший інфінітив + другий інфінітив): *мусив перестати читати*;
- 3) складений змішаний (дієслівна зв'язка + предикативний член + допоміжний інфінітив): *був змушений повернутися, був ладен провалитися*.

5.4. Складний (подвійний) присудок

Складний присудок складається з двох повнозначних компонентів: дієслова й імені.

У функції першого можуть виступати дієслова:

- 1) руху: *йти, бігти, ходити, тікати, рушати, їхати* (*Я зайшов сюди безвинний* (Ю. Мушкетик));
- 2) тимчасового перебування в стані: *стояти, сидіти, лежати, спати, чекати* (*А люди ще стояли стривожені* (А. Яна));
- 3) зі значенням переходу в інший стан: *прокинутися, стати, рости, родитися, зупинитися, впасти* (*Микола родився душею сім'ї* (Я. Гоян));
- 4) на позначення типу діяльності, існування: *жити, працювати, слухати* (*Хлопці працювали інженерами; У ці дні всі жили в чеканні зустрічі з новими лекторами*);
- 5) мовлення: *сказати, заговорити, промовити, питати, доповідати* (*Дівчина заговорила першою*).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

У наведених реченнях підкреслити підмети, вказати їхнє морфологічне вираження.

Залишу довірливій доні Слова, що одвіку правдиві, Любов у сльозині солоній, Сльозу у любові щасливій (Г. Чубач). Так хутко згасло сяйво слави, Так коротко тривала мста (Є. Маланюк). І багато ще всяких мудрих і святих слів (Г. Хоткевич). Працювати – ось його покликання, його мета (В. Собко). І кожне оте його «люби!», кожне оте «цілуй!» ... обгорталось пахощами бузку й конвалії... (Остап Вишня). Зрада – це лише початок вірша і обереги котяться мов крила (І. Андрусак). У променях слави великих людей купаються їх біографи (Ю. Рибников). Рідна мова на чужині ще милішою стає (П. Грабовський).

Завдання II

У наведених реченнях підкреслити підмети, визначити їхній структурний тип.

Тисячі очей дивилися, і тисячі сердець билися, чекаючи великих божих слів, великих божих діл (Г.Хоткевич). В обіймах з радістю журба. Одна летить, друга спиня... (Олександр Олесь). А в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (О.Довженко). І сльози добрі, перла многоцінні, Живущою, зцілющою водою Лились... (П. Куліш). Незнаний нам початок і кінець, Не розуміємо таємну віру, Коли життя сплітає у вінець В незнаній черзі віру і зне-

віру (О.Теліга). Вміння заощаджувати мудрість – наймудріше вміння (Є. Яценко). Багато літ перевернулось... (Т. Шевченко). Ішов ночей повільний караван (Л. Костенко).

Завдання III

У наведених реченнях підкреслити підмети, виписати речення з простим інфінітивним підметом, обгрунтувати свою відповідь.

Перше слово — крик любові, Сміх і радість немовляти, Неповторне слово «М а т и» — Про життя найперше слово...(І. Багряний). Яке то щастя – свій народ у світлі бачити! (Д.Павличко). Як мало кожен з нас життю віддати встиг! (П. Карманський). Поезія не може жити на смітнику (М. Коцюбинський). Бити по кишені – це завдавати кому-небудь певних матеріальних утрат, шкоди (В. Барка). Керувати – це передбачати (І.Багряний). Для декого найкращий спосіб захисту – не чинити опору (Л. Сухоруков). Вміти творити – означає бути мислителем своєї епохи (О. Довженко).

Завдання IV

У наведених реченнях схарактеризувати семантичні вияви складених підметів.

Став у церкві батько з сином (П. Глазовий). Здається, він з нами йде У гуркоті, у диму, Ракети сяйво бліде Стелять до ніг йому (О. Гончар). Але ми з тобою ... ми не вічні, ми з тобою просто – ти і я (В. Симоненко). Близкає за вибалком місяця підкова (А. Малишко). Дві хмароньки пливли кудись В убранні золотім І мовчки зупинилися (Олександр Олесь). Іван Франко цікавився не тільки французькими класиками і романтиками, але й символістами (М. Рильський). Мало прожити життя – треба життя зрозуміти (Є.Плужник). Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі (М. Коцюбинський). Раптом рівна піднятість юрби сколихується. Щось нове влітає в крики (В. Винниченко). За смерть сильніше лиш кохання (Богдан-Ігор Антонич). Лише одна жіноча логіка здатна перетворити логічний квадрат у замкнене коло (Л. Сухоруков).

Завдання V

У наведених реченнях підкреслити присудки, вказати різновиди простого присудка.

На мостах калинових калинові знамена (Д. Білоус). Не довго йому лишалось топтати ряст (М. Стельмах). Ще нас в житті чекало що завгодно (Л. Костенко). Багато з них звіялись йому в горі й радощах... (О. Донченко). Оксен блись одного в вухо, блись другого, до дверей і – кричи, свисти! (Г. Тютюнник). Перестріла мене Галя на вулиці та давай розпитувати про тебе (О. Довженко). Моя любові! Я перед тобою (Л. Костенко). На полі з'явилася група невідомих людей (А. Шиян). Бути педагогом – це ж така прекрасна професія (О. Довженко).

Завдання VI

Визначити структурні різновиди присудка.

Розмова припадає мені до смаку (І. Нечуй-Левицький). Виноград цвіте-буяє... (А. Кримський). Альтов захотів зробити хлопчині щось приємне... (Є. Гуцало). Неспособний передати велич і красу найбільшого константинопольського храму, він намагався приголомшити хоч лічбами...(П. Загребельний). Узявся він рани душевні зцілити І ліки

змінив на перо: Розгублений батько, знедолені діти Знайшли в його слові добро (М. Тарновський). Не бажаю, щоб ти, доню, Тут лишилась сиротою, – Бо нема на світі гірше, Як убогій сиротині (Ю. Тарнавський). А ми живі, нам треба поспішати (Л. Костенко). Повітря зробилося прозорим (М. Коцюбинський). Любить свій край – це значить все любити, у чім його святе ім'я живе (В. Сосюра).

Завдання VII

Підкреслити присудки, охарактеризувати допоміжні компоненти складеного дієслівного присудка.

Афоризм – це добре відредагований роман (В. Голобородько). В дитинстві я літала над жоржинами (Л. Костенко). Рад я знати, чия перша рука підійметься на мене (І. Франко). Під горою стояла вагітна, як поле, мати (Л. Костенко). Не допусти, щоб світ зійшовся клином, і не присни, для чого я живу (Л. Костенко). І жадний примус, жадне зло Їх не примусило скоритися! (Є. Маланюк). А дівчата бояться ламати калину, кажуть, що то твої руки... (В. Голобородько). Ти зовсім мене не кохала, А я був повинен забути... (Олександр Олесь). Тільки муки совісті здатні перетворити звичайне задоволення у справжню насолоду (А. Коваль). Частина студентів вирішила поїхати на відпочинок в гори. Кожний зі школярів повинен стежити за ростом рослин та їхніми змінами (В. Сухомлинський).

Завдання VIII

Підкреслити присудки, визначити тип зв'язки складеного іменного присудка.

Літери – круглі, Мова – чітка. Мати – помалу читає (Г. Чубач). Його життя розширив обрій З життям безперестанний бій (В. Сосюра). Доріг багато, але шлях один! (М. Вінграновський). Може, ми квітками, може, васильками станем — я і ти (В. Сосюра); Не бажаю, щоб ти, доню, Тут лишилась сиротою... (Ю. Тарнавський). Ніч видалася тиха (В. Земляк). Мистецтво те було не в сповиточку (Л. Костенко). Розумом дужий ти будь і духом незламним великий (Б. Грінченко). Вся природа з небом і землею, з водою, квітками, лісами й горами здавалась однією піснею, однією гармонією (І. Нечуй-Левицький). Хай кожна мить вам буде дорога! (М. Вороний).

Завдання IX

Прокоментувати розділові знаки, охарактеризувати головні члени речення.

Ну, не пустити погрітися — гріх (Є. Гуцало). Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника (О. Довженко). Ми не вірили матері і захищали діда від її нападів, бо псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед (О. Довженко). Один був інженер, один (що вже й зовсім незвично) — поет, один — лікар, четвертий — Отава (П. Загребельний). Набити руку — це не означає побити руки (Григорій Тютюнник). Я співець степів широких, краю вільного співець (Г. Чупринка). Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова (В. Сухомлинський). Я такий молодий, повний юними днями (П. Карманський). Листопад утопив краєвиди у розтоплену золотом синь (Є. Маланюк).